

պուլթեան Գեղեցկաշէն եկեղեցի մ'ունին ինչպէս նաև վանատուն, հւրանոց և պարտեզ, իսկ յունաց եկեղեցին անշուք և փոքր է: 326 թուականին մեծն Կոստանդիանոսի մայրը, Ս. Հեղինէ բարեպաշտ և Մեծ Թագուհին, մեր Տիրոջ ալյակերպութեան տեղւոյն վրայ, փառաւոր ու հոյակապ եկեղեցի մը շինել տուաւ, որ նոյն լեռան հարաւ արեւմտեան կողմը կը գտնուէր, իսկ ասկէջ զատ Մովսէսի և Նզդիայի անուան ի յիշատակ երկու եկեղեցիներ ալ շինուեցան: Հայք ժամանակին Թարոր լեռան վրայ եկեղեցիներ ունեցած են ինչպէս կը վկայէ Անաստաս վրդ. իր Վանօրէից Ցուցակին մէջ «նաև ի Լեառն Թաբոր, և ի յեզր ծովուն Տիրեբրայ և յալլ սահմանս Պաղեստինոյ, զոր յովսի իմովին իսկ աջօք տեսեալ զամս բազումս կայի լինելով յաշխարհին յայնմիկ», (տես Հ. Ալիշանի հրատարակած «Վասն վանօրէից որ ի Ս. Քաղաքին Երուսաղէմ» գրքոյկը տպ. Վենետիկ 1896): Սակայն լեռան վրայ լեռնաշխարհի վանքերն ու եկեղեցիները տանընդմիջ դարու մէջ, արգէն իսկ աւերուած էին. այժմ լատինաց պաշտօնականութեան եկեղեցիին մօտերը կը գտնուին բազմաթիւ աւերակներ, որոնք ցոյց կուտան թէ՛ ժամանակին Թարոր լեռը շատ մը վանքերով ու եկեղեցիներով չրջապատուած ուխտատեղի մըն էր, ուր հայերն ալ յոյներուն և լատիններուն աղընթեր վանքեր և եկեղեցիներ ունէին (տես Տ. Մկրտիչ Նպակի «Հայկական Հին Վանքեր ու Եկեղեցիներ Սուրբ Երկրին մէջ», ուսումնասիրութեանց մէջ Թարոր լեռան եկեղեցիները էջ 386-395 Լի. յօդուածաշարքը):

Կարծէ բարձրանալ Թարոր լեռ ու գիտել բնութեան պարզած այդ հրաշալի համայնապատկերը, և համբուրի հայկական աւերակ վանքերու խնկարոյր քարերը: Սակայն եթէ էնք կրնար բարձրանալ զգալի Թարոր վրայ գէթ կրնանք մենք զմեզ բարձրացնել իմանալի Թարորներու վրայ ու երգել Սրբազան հայ երգիչին հետ. «Համբարձեալ զմեզ, Տէր, առաւել քան զգալի զԹարորական գլխառն յերկնաբերք և յիսմանալի խորանոց»:

ՊԱՐԳԵՒՆՆԻ ՎՐԴ. ՎՐԹԱՆԵՍԵԱՆ

ԿՐԹՆԱԳՆՏՄԱՆԿԱՆ

ԿՈՐՍՈՒԱԾ ԱՂԱՆԴ ՄԸ

ՄԱՆԻԲԷԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

(MANICHAISMUS)

Մինչեւ անցեալ դարու վերջերը հառապելու էին Մանիքէականութեան վերաբերեալ ձեռագիրները: Ինչ որ գիտէինք Մանիի եւ անոր աղանդին մասին, քրիստոնէական աղբիւրներէ էին, եւ գրուած՝ անոր գէմ պայքարելու համար: Վերջերս գտնուած են քանի մը ձեռագիրներ, որոնցմէ կը հասկնանք թէ որքան տարածուած է եղեր ան, և ինչ է եղած իր հիմնական ուսուցումը:

Մօտաւորապէս 35 տարի առաջ Թուրքանի Ովասիսէն (արեւելեան Թիւրքեստան) գտնուած են ձեռագիրներ, իրաներէն եւ թրքերէն զանազան բարբառներով գրուած:

Դարձեալ արեւելքի մէջ, Թուս Հուանիկի (չինական պարիսպներու մօտ) մէջ, զբառնուած են մանիքէական ձեռագրականներ և աղօթքներ կը պարունակէին:

Ասոնցմէ զատ Դ. Է. Ե. դարէն Ֆրանցած եօթը ձեռագիրներ գտնուեցան Նիզպատոնէ, զպտերէն լիզուրով: Ասոնք, ինչպէս նաեւ վերջ յիշուած բնագրիներու զննութիւնը կը կատարուի Բերլինի մէջ, գերման գիտնականներու, Վ. Միլլէրի և Կ. Շմիտթի կողմէ: Ասոնք մանիքէական աղանդի ուսումնասիրութեան համար մեծ օգուտ կը թափեն, և Բերլին աշխարհի միակ վայրն է, ուր այս նիւթը խղճաբար ուսումնասիրութեան և հետազոտութեան ենթարկուած է:

Այսպէս, ճակատագրորէ այնպէս սահմանած է որ հալածուած ու երկրի երեսէն ջնջուած կրօնական գրութիւն մը նորէն յայտնուի իր բնագրիներով և անոր ուսումնասիրութեան հոգը ստանձնէ քրիստոնէայ աստուածաբան գերման գիտնականութիւնը:

Թէ ինչու յոնձն առինք Մանիքէականութիւնը ներկայացնել Սիոնի ընթերցող-

ներու և թէ ինչ արժէք կը ներկայացնէ անոր ուսումնասիրութիւնը, կարելի է հասկընալ հետեւեալ տեսակէտներով:

ա) Ռոմվհետեւ ջանք եղած ըլլալ կը թափ զայն տաքածելու Դ. և Ս. դարերուն Հայաստանի մէջ եւ անոր դէմ ակնարկութիւններ ըրած է Եղեկի իր Սղծ Աղանգոց գրքին մէջ:

բ) Ռոմվհետեւ կարեւոր է անոր ուսումնասիրութիւնը կրօններու պատմութեան եւ առհասարակ քրիստոնէութեան պատմութեան համար:

գ) Ռոմվհետեւ կարեւոր է անոր ուսումնասիրութիւնը արեւմուտքի մտքի զարգացումի պատմութեան համար — թէ ինչ խորհուրդներ յղացեր է արեւմուտքի միտքը:

դ) Ու վերջապէս որոմվհետեւ կարեւոր է անոր ուսումնասիրութիւնը անոր համար որ Մանիքեականութեան եւ Քրիստոնէութեան գործիչները, կողք կողքի, ներդրած են Ասիոյ մէջ կատարած են թաաքելութիւններ, իրարու դէմ պայքարած են ու զոհեր տուած:

* * *

Շատերու ըմբռնումով՝ այսօր այլ եւս անխմաստ են կրօններու եւ ազանդներու այս պայքարները, բայց ժամանակին աւանդ մարդկային և բնկերային կեանքի մէջ հսկայ դեր կատարած են, մեծ պայքարներու դուռ բացած, ու այս պայքարներէն, այս պրպտումներէն է որ ձեռք է մեր օրերու մտքի և խղճի ազատութիւնը:

Ինչ որ կարեւոր է նաև նշել այստեղ, այն է որ՝ այս պայքարներէն, կրօններու և ազանդներու այս վէճերէն ու բաղխումներէն բարձր է մնացեր քրիստոնէութիւնը և յաղթական, անեղծ մնացեր է Քրիստոսի խօսքը, չէ եղծուել Աւետարանի բնագիրը ու մինչև այսօր ան կը խօսի ու կ'ուսուցանէ մարդկութեան մէկ մեծ մասին, զանազան էկեղեցիներու միջոցաւ:

Գալով Հայաստանիայց Եկեղեցիին, ան, այս բոլոր պայքարներէն (կրօնական — աշխարհայնացեալին ընդդիմադիր հոսանքներէն) բարձր է մնացեր և յաղթական դուռն է եկեր, որքան ճնշուեր է նա արտաքին դժուրէն, այնքան ազնուացեր է աւստինքի և քրիստոնէական Եկեղեցին իր սկզբնական պարզութեան և վստմութեան մէջ:

* * *

Բացատրելու համար քրիստոնէութեան և մանիքեականութեան յայտնութեան դաւաճումները, կարեւոր է զննել Միթրայականութիւնը, որ այն ժամանակի ամենէն տարածուած մէկ կրօնքն էր Աղեքսանդրիայէն մինչև Հռոմէոս և Իրան:

«Եթէ քրիստոնէութեան աճումը մահացու հիւսնաքիւնով մը կասած ըլլար, ըսած է Ռենան, ամբողջ աշխարհի վրայ Միթրայի հաւատքը պիտի տարածուէր»:

Միթրայականութիւնը Պարսկաստանէն մտած է Հռոմէական երկրները. մասնաւորապէս Պոմպէոսի շրջանին տարածուած էր ան հռոմէական բանակներու մէջ, Դիոկետիանոս համարանք ունէր Միթրայական կրօնքին համար: Յուլիանոս Ուրացող (361 թ.) ուղեց Քրիստոնէութեան հակադէմ Միթրայականութիւնով. մինչև Մեծն Կոստանդիանոս՝ Միթրայականութիւնը մըրցող կրօնք մըն էր քրիստոնէութեան, ու ունէր առաքեալները և քարոզիչները ետ չէին մնար քրիստոնէականներէն:

Քրիստոնէութիւնը Հռոմէոս պետական կրօնքը դառնալէն յետոյ՝ քայքայուեցաւ Միթրայականութիւնը. ըստ ոմանց՝ Քրիստոնէութիւնը կարգ մը ծիսական ձեւեր եւ գաղափարներ միթրայականութենէն առած է: Չենք կրնար ըսել թէ որքան ճիշդ է այս կարծիքը. բայց սա՝ կրնանք ըսել թէ Միթրայականութեան մէջ փրկագործական մըտածութիւններ և ըստ այսմ՝ պաշտամունքի մասեր կան:

Միթրայական կրօնը ծնած է Զրադաշտականութենէն. Զրադաշտի կրօնը, զիտենք որ հին, արիական կրօնք մ'է որ Արտաշիր Ա. ի օրով Սասանեան Պարսկաստանի պետական կրօնը դարձաւ (227 թ.):

Միթրա հրաշքով ծնած Հոյսի աստուածն է: Անոր արձանը կը ներկայացնէին՝ ցուլ մը խողխողելու դիրքին մէջ, ցուլին արեւուն կը հասէր մարգոց փրկութեան և մաքրագործումին համար (*):

(*) Սողոմոն Ռէնանը: Պատմութիւն կրօնից. Զոհ և Հաղորդութիւն:

* * *

Քրիստոնէական կրօնքի համար շատ աւելի վտանգաւոր հակառակորդ մը դուրս եկաւ Մանիրի զրուծիւնը։ Ան կը ջանար Քրիստոնէութիւնը ներսէն գրաւել։

Մանէ կամ Մանէս, (ըստ Եղնիկի՝ Մանի), ծնած է Մարտտանի մայրաքաղաքը, Եկրատան, (216 Ք. վ.) տարուած է Տիգրան, սասանեաններու մայրաքաղաքը, այնտեղ ստացած է կրթութիւնը և մեծցած է կրօնական վիճաքանութիւններու մէջ։

Իր մասին այն համարումը ունէր թէ ինքն է որ կը պարունակէ կատարեալ ճշմարտութիւնը։

Ծագումը Ա. ի թագաւորութեան օրով սկսաւ քարոզել։ Անոր քարոզած կրօնը համազրուծիւնն էր կրօններու։

Մանի կ'ըսէր. Նոր բան մը չլլաի քաղաքով։ Մովսէս, Ջրադաշտ, Պուտտա, Յիսուս, ամէնքն ալ մեծ մարգարէներ են, ասոնց ամէն մէկը աստուածային կամքին յայտնութիւններն են։ Մանի ինքզինքը կը համարէր այս աստուածային յայտնութիւնները մարդկացնողը։

Ըստ իրեն՝ Պուտտայի յայտնութիւնը՝ հնդկներուն, Ջրադաշտի յայտնութիւնը՝ պարսկներուն, Յիսուսի յայտնութիւնը՝ արեւմուտքի ժողովուրդներուն՝ իրենց էութեան մէջ նոյնն էին, բայց անոնց աշակերտները և հաւատացեալները փոխեցին, եղծեցին այս յայտնութիւնները։ Այդ մարգարէները խօսեցան միայն մէկ լեզուով, խօսեցան մարդերու սահմանափակ շրջանակի մը համար, մինչ իր վարդապետութիւնը պիտի հասնէր, ամէն մէկ ժողովուրդի իր սեպկական լեզուով, հանուր մարջանութեան։

Մանի իր վարդապետութիւնը թարգմանել կուտար ամէն լեզուներու։ Մինչև այսօր կը գտնուին, ինչպէս տեսաք վերև, այլազան լեզուով գրուած ձեռագիրներ (չիւնարէն, զպտերէն, հին թիւրքերէն են)։

Մանի ունէր մասնաւոր ճաշակ մը այս ձեռագիրները գեղեցիկ նկարներով զարդարել տալու, ինչ որ անոր հակառակորդներու ձեռքին մէջ իբր զէնք կը դրոժածուէր, զայն հալածելու համար իբրև պատկերամուլ։ Մանէսի հետեւորդները ընդօրինակած

էին Քրիստոնէութեան ձեւերը, անոնց քարոզելու կերպերը։ չէին ներկայանար որպէս Քրիստոնէութեան հակառակորդներ, այլ անոր վարդապետութիւնը խորապէս ուսումնասիրած էին և կը պարզաբանէին։ Կը ջանային Ռեւտարանը միկնել և անոր մօտենալ՝ իբրև քրիստոնէական ոգին խորապէս ըմբռնողներ։ Ատոր համար է որ Մանիքէականները կը գիմէին զարգացածներու, մտաւորականներու, մասնաւորապէր այն բարձր հոգեւորականներուն, որոնք հակամէտ չէին քրիստոնէական սեղմումներուն ենթարկուելու (Հ. Հ. Շաէտտէր)։

Եպիսկոպոսներ և առաջնորդներ կային մանիքէականութեան յարողներու մէջ։ Աւելակ Նեպիսկոպոսը, Պրիսկիլիանոս (385թ.), իր կուսակիցներով դատուեցաւ և զատուեցաւ պարտուեցաւ Եպիսկոպոսական ժողովէ մը, մանիքէական կրօնին յարելուն համար։ Մաքսիմոս կայսրը անոնց մէկ մասը զըլխատումի, միւս մասը աքսորի դատապարտեց (Goschlar D. et. ԺԹ. 136)։ (տես Հ. Վ. Հացուրիի հետաքրքրական մէկ ուսումնասիրութիւնը, Հուստաքննութիւնը Հայոց մէջ, Թէզդիկ տարեցոյց, 1926 էջ 592)։

Այս դատապարտութիւնը ցոյց կուտայ թէ Մանիքէականութիւնը որքան տարածուած էր արեւմուտքի բարձր հոգեւորական զասուն մէջ։

Մանի փորձեց հաւատքի բերել թիւրքիստանը, Հնդկաստանը։ Անոր կրօնը տարածուեցաւ մինչև Չինաստան և տեւեց մինչև ԺԲ. ԺԳ. դար։ Անոր ազդեցութիւնը երկար տեւեց նեւտորականներու և զրաւդատական պարսիկներու մէջ։

Մինչև և մեր օրերը Մանիի կրօնին ու անոր համադրական սկզբունքներն արձագանգներն են կարգ մը մանիստական նոր ազանդներ Սուֆիականութիւնը և Պէհայա-կանութիւնը (*):

(*) Այս տողերը գրողը տարի մը առաջ ներկայ եղաւ Սուֆի աղանդին մէկ կրօնական պաշտամունքին, ի Սիւրէն, (Փարսիի արուարձան)։ Հնդկ, անգլիացի և հոլանտացի ընտիր զատ մը ներկայ էր պաշտամունքին։ Արարողութիւնները կատարուեցան անգլիերէն լեզուով, Ջրադաշտի, Մովսէսի, Քրիստոսի, Մուհամմէտի և Պուտտայի դրբեր մէջ մէկ յիշուելով իբրև աստուածային յայտնութիւններ գովաբանուեցան։ Մեր նման զուրա է Սուֆիսմի կրօնական աշխարհայեացքի մասին խաբլ այստեղ։

Մանի, 270ին, Տիգրանի մէջ ունեցաւ բաղամթիւ հաւատացեալներ, պայքարի բռնուեցաւ զրազաշտականներուն հետ. թագաւորը, քուրմերու գրգռման վրայ, խաչել տուաւ զայն 277 թուին:

Մանէսի հետեորդները հալածուեցան ու տարածուեցան աշխարհի վրայ, արեւմտեղէն մինչեւ Ձինաստան:

Դ. դարուն եկեղեցին նեցուկ էր պետութիւններու, Մեծն Կոստանդինոս առաջինն էր, որ հասկնալով և զնահատելով Բրիտոնէութեան ուժը, փոխանակ զայն հալածելու, պետական կրօնք դարձուց, ասով զօրացուց իր կայսրութիւնը:

Ասոր վրայ էր որ քրիստոնէութեան գէմ ելաւ Սասանեան պարսիկ կայսրութիւնը, ու իր կողմէն, հակազդելու համար քրիստոնէութեան, զրազաշտական կրօնը ընդունեց, որպէս պետական կրօնք: Երկու կայսրութիւններու միջև բացուած պայքարը փոխուեցաւ աշխարհապայքաբային — կրօնական պայքարի:

Մանիի աղանդը, իր կարգին, կը դառնար Բրիտոնէութեան ներքին թշնամին, անոր գաղափարական հակառակորդը, (զըրազաշտական կրօնը՝ քաղաքական հակառակորդն էր): Բրիտոնէութիւնը պետութեան նեցուկն էր, Բրիտոնէութեան թըշնամին՝ թշնամի էր նաև պետութեան, որով պետութիւնը ամէն միջոց ի գործ դրաւ ցնդելու համար Մանիի աղանդը. Յուստիանոսի օրէնքը (529) խիստ պատժներ կը սահմանէր մանիքականութեան գէմ, պարզապէս անոր պատկանելի կը պատժուէր մահուամբ:

Աւգոստինոս աստուածաբանը, որ ըսկիղները մանիքական գաղտնարակութիւն առած էր և անոր յարած, հրաժարեցաւ անկէ, զայն նուաճեց ինքն իր մէջ, ու նոյն թափով զայն հալածեց քրիստոնէութեան համար: Աւգոստինոս դարձաւ արեւմուտքի Բրիտոնէութեան գաղափարական իրական մեծ հիմնադիրը, ու մանիքականութեան կատաղի հակառակորդը:

Թ. դարուն Փոքր Ասիոյ մէջ տարածուած էր ուրիշ աղանդ մը, Պաւլիկեան աղանդը, որ Մանիի գրութեան ազդեցութեան հետեանքն էր:

Արարները երբ Միջագետքը գրաւեցին, մանիքականները ապաստանեցան ասոնց

զրաւած երկիրները, ազատուելու համար քրիստոնէութեան և զրադաշտականութեան հալածանքներէն: Է. դարուն մանիքականութիւնը նոր թիւիչք մը ստացաւ. Լ. դարուն վերջերը ապստեան խալիֆաներն ալ սկսան հալածել մանիքականները: Թ. և ԺԱ. դարերու իսլամական կրօնի պատմութիւնը ցոյց կուտայ որ մանիքական ազդեցութեան ենթարկուած է ան. մանիքական ազդեցութեան տակ իսլամական որոշ աղանդներ յայտնուած են, որոնք մերժուած են ուղղափառ իսլամութենէն և հալածուած (Հ. Հ. Շաէտէր):

Է. դարուն Մանիի առաքեալները հասած են մինչև Ձինաստան, ինչպէս քրիստոնեայ շարողիչներ, և Ձինաստանի մէջ սկսած է անոնց միջև մրցակցութիւն մը:

Ձինաստանի մէջ 732ին, կալսերական հրովարտակով մանիքականութիւնը կը ջնջուի: 763ին հիւս. Մոնկոլիոյ մէջ ան կը յայտնուի, Ոյկուրի մէջ մանիքականութիւնը ժամանակ մը որպէս պետական կրօնք կը ճանչցուի ու կը տարածուի մինչև ԺԳ. դար, ձինկիդ խանի երեւումը. մանիքականութիւնը՝ Գանսու գաւառին եւ Թուրքուսի շրջաններուն մէջ (Մոնկոլիա եւ արեւել. Թիւրքեստան), պահեց իր գոյութիւնը:

* * *

Բոլոր վերը յիշուած երկիրներուն մէջ մանիքականութիւնը պատմական բազմալեզու հետեքեր ձգած է. կոմիւնիկիտսի հետեորդներու, որթոտքս և կաթոլիկ քրիստոնեաներուն, իսլամներու քննադատական գրութիւններու մէջ կը գտնենք մանիքականութիւնը հարուածելու համար մէջ բերուած փաստեր:

Եգնիկի Կողբացի, իր ելծ Աղանդոցի մէջ, կը յիշէ Մանիի Վարդապետութիւնը(*) Գ. գիրքի մէջ, պատմելէ յետոյ ճշգրէտէն պարսից» զրադաշտի կրօնի ծագումը, թէ ինչպէս «... Զրուսու ոմի զհազար ամ յաշտ արար» զի Թերեւս որդի մի լինելի նմա, որում անուն Ուրմիզդ... և պատասխանելով անոր ծնունդի պատմութեան անհնթեթութեան՝ կ'ըսէ.

(*) Եղծ Աղանդոց, էջ՝ 116, 117, 287, 290, 293:

«Այսպիսի անհուճառ եւ զանգառանաց բանից տխմարաց մտաց կարկատելոց՝ չէր պարտ ամենեւին բնու առնել պատասխանիս... եւ սակոյն կուտայ յարմար պատասխանը եւ յիշելով Մանիի հաւատաքը՝ Բարիի եւ Ջարիի մասին՝ կ'ընէ».

«... հարկ է տալ պատասխանի եւ ցուցանել՝ թէ ոչ ինչ տւելի զոր Մանի, զոր ինքեանք մօրթեցին, ասենա՝ «Ջի նա երկու արմատո թարոյ եւ չարի ասէ, եւ զայն ոչ յղութեամբ եւ ծննդեամբ, այլ ինքնակոտոր...» ևն... Մանիի համար Եղնիկ մի ուրիշ տեղ կը հաղորդէ թէ ան «մօրթազերծ մահաւամբ պակասեցաւ ի կենաց» (էջ 117):

Մանիի զրութեան հիմնական միտքն էր Լոյսի եւ թաւարի երկուութիւնը (Աստուծոյ եւ Սատանայի, Բարիի եւ Ջարիի զբաղման կան կրօնի հիմք)։ Կը քարոզէ ապաշխարիւն եւ Ժուժկալ կեանք, որուն շնորհիւ մարդը պիտի ծառայէ աստուածային լոյսը, որ ստորին աշխարհի մը մէջ բանտարկուած է, նորէն իր բարձրագոյն բնագաւառը բերելու։

Մանի դէմ է ամուսնութեան եւ կը համարէ զայն պղծութիւն, պէտք է սեռային ձգտումը քննել մարդուն մէջ, որը Սատանային կը ծառայէ, եւ երախաներու ծնունդով՝ հոգիներու համար նոր կապանքներ կ'ստեղծէ (H. Schmidt, Phil. Wörterb. Mani)՝.

Եղնիկ ևս թուելով Մանիի այս ըմբռնումը [«... զամուսնութիւն տուեալ յԱստուծոյ պղծութիւն համարիցեն»], «Երուութիւն մարմնոց չհաւատալ Մարկիոնի եւ Մանիայ եւ այլոցն նոյնախնացոյց», անոր դէմ կը պայքարի։

Ասկայի ցոյց կուտա՞յ արդեօք թէ ինչքան տարածուած էր Մարկիոնի ազանդին եւս՝ Մանիի ազանդը, Հայաստանի մէջ, որուն գէմ պայքարելու համար եպիսկոպոս եւ աստուածաբան Եղնիկ գրած է կատարեալ աստուածաբանական թեզ մը Եղծ Ազանդոցը։

* * *

Մանիքեական կրօնի աշխարհահայեացքի մէջ հետեւեալն է փիլիսոփայութեան պատմութեան համար կարեւորը.

Մանի, չարը, ցարը, չի կապեր աս-

տուածային զօրութեան հետ, չարը չէ ըստեղծուած կամ զրկուած Աստուծոյն եւ չի յարարեր զանոր հետ։ Չարը կոպ չունի աստուածային զօրութեան եւ անոր ստեղծած զօրութեան հետ։ Աշխարհի եւ մարդուն միջեւ սահման մը կոյ, այդ սահմանը Աստուծոյ կը բաժնէ սատանայէն։

Մարդկային հոգին երկու ուժերու, աստուածային եւ սատանայական, պայքարի վայրն է, այս երկու ուժերը պայքարի կը մտնեն մարդկային հոգիին մէջ։ Ոչ մէկ մեղք կայ որ մարդ իր աղատ կամքով գործէ, որով եւ ժխտում կամքի ազատութեան։

Ինչ որ մեղք կը կոչեն ուրիշներ, աստիկայ, ըստ Մանիի՝ սատանայական ուժերու ազդեցութիւնն է, որուն մարդ իր ծնունդով ենթակայ է։ Առանց յանցանք ունենալու մարդ իր ծնունդով կ'ենթարկուի սատանայական կապանքին, ուրկէ դուրս գալու համար պայքար կը մղէ, այն բանով որ՝ իր մէջ ճշմարտութեան լոյսը կը վառէ, կ'արթնցնէ իր միտքն ու զիտակցութիւնը։

Աշխարհի իմաստը ՄԱՐԴՆ է, Մարդուն փրկադործութիւնը, անոր ազատագրումը աշխարհի գոյութեան եւ անոր յարատեւութեան նպատակն է։

Իր կողմէ, մարդն ալ կը փրկէ աշխարհ, անով որ՝ ինքզինքը կը փրկէ, ինքզինքը կ'ազատէ չարին ազդեցութենէն։

Մանիի այս Վարդապետութիւնը հակառակ է Քրիստոնէութեան մեղքի եւ թողութեան գազափարին։ Փիլիսոփայութեան համար Մանիքեականութիւնը կը ներկայացնէ մարդկային մտքի որոշ մէկ յեղաշրջումը, ինչ որ կարեւոր է։

Փարիզ

Վ. ՄԵԼԻՔԵԱՆ

